

ON IDENTIFICATION OF SITES AT THE RURAL TERRITORIES OF ANTIQUE STATES ON THE NORTHERN BLACK SEA COASTLAND

The paper presents author's analysis of collective farmsteads archaeologically investigated on the Sea of Azov Crimean Coastland, Northwestern Crimea, and Low Bog, and attributed to the period between the end of the fourth century BC and the third century BC. Using comparative analysis, the author concludes that such settlement structures are likely related to the settling of some part of the non-Greek population within the agricultural territories of the antique states of the Northern Black Sea Coastland. The structural peculiarities of identified group of sites attest to the fact that the territory was inhabited by the deprived population (like Helots); the population was exploited by the methods of non-economic compulsion under the control of inhabitants of nearest settlements. By analogy, these settlements are likely to be interpreted as the centers of administrative regions of the chorus of antique states. The occurrence of sites of the same type in three main regions of Antique civilization in the Northern Black Sea Coastland opens up possibility to make the following conclusion. In the early Hellenistic period, the territories of the Bosphorian, Chersonesus and Olbian states were inhabited by the homogeneous (in the terms of its social status) population. Moreover, the typological similarity of collective farmsteads in different regions of the Northern Black Sea Coastland allows us to say, with a large extent of certainty, about similar principles of arrangement at the agricultural territories as well as similar social and economic processes that had been in progress for the fourth and third centuries BC in the above mentioned states.

Одержано 28.04.97

ПРО КУЛЬТУРНУ ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ПОХОВАНЬ КОРЧУВАТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

Л. Є. Скиба

Статтю присвячено ідентифікації матеріалів Корчуватівського могильника, зроблено спробу нової інтерпретації поховальних комплексів цієї пам'ятки.

Для вивчення поховального обряду особливе значення мають пам'ятки, на яких досліджено велику площу, виявлено значну кількість поховань. Матеріали лише таких могильників дають змогу виокремити деталі поховального обряду, прослідкувати розвиток різних його елементів у часі, точніше визначити хронологічні межі існування пам'ятки, тобто повніше дослідити як сам поховальний обряд даної культури, так і культуру в цілому.

Серед старожитностей зарубинецької культури Середньої Наддніпрянщини обмаль могильників, на яких досліджено значну кількість поховань, тому кожна така пам'ятка привертає до себе увагу. У першу чергу — це Корчуватівський могильник. Корчуватівський могильник знаходився на одному з відрогів корінного берега Дніпра, який з півночі та півдня обмежений ярами. На схід від могильника високий берег круто обривається в долину Дніпра. Могильник розташовувався на рівній ділянці плато. Перші матеріали з Корчуватівського могильника надійшли в 1937 р., коли на південній околиці Києва розширювався кар'єр цегляного заводу. Цими роботами за 1937—1940 рр. було зруйновано приблизно

2500 м² площі могильника, на якій знайдено 39 посудин. Кількість знищених поховань залишилася невідомою. Систематичними розкопками пам'ятки, які провадилися І. М. Самойловським з травня по жовтень 1940 р. та навесні і влітку 1941 р., досліджено 4500 м² площі і виявлено 101 поховання. В 1944 р. при огляді могильника розкопано ще два поховання.

Матеріали могильника були опубліковані І. М. Самойловським лише в 1959 р.¹ З цієї публікації не завжди зрозуміло, йдеться про одне чи два поховання, чи справді та чи інша знахідка має відношення до вказаного поховального комплексу, чи всі матеріали належать до зарубинецької культури і т. п. Окрім того, більшу частину поховального інвентаря могильника, на жаль, втрачено під час другої світової війни. Частина кераміки, що зберіглася і знаходиться нині в Національному музеї історії України, депаспортизована і співвіднести її з певними похованнями практично неможливо.

Унікальність Корчуватівського могильника, постійне використання його матеріалів дослідниками, а також згадані недоліки публікації, змушують знову звернутися до цієї пам'ятки. Уважний перегляд статті І. М. Самойловського та використання архівних матеріалів дозволяють, до якоїсь міри, по-новому ідентифікувати та інтерпретувати матеріали Корчуватівського могильника. Передусім хотілося б з'ясувати такі питання: кількість досліджених загалом поховань на могильнику; кількісну ідентифікацію деяких поховальних комплексів; які типи кремацій представлені; приналежність тієї чи іншої знахідки до вказаного в публікації поховального комплексу; культурна приналежність поховань.

І. М. Самойловський у згаданій публікації вказує на 103 поховання, які за поховальним обрядом поділялися на п'ять груп: трупоспалення ямні та урнові — 48 і 33; тупопокладення — 7; поховання черепів — 7; кенотафи — 8 (рис. 1).

Свого часу матеріали Корчуватівського могильника аналізував Є. В. Максимов². Він вказував на те, що територія могильника в давнину використовувалася неодноразово (про це свідчать знахідки кераміки трипільської культури, бронзова пряжка III—V ст. н. е., залізний дволопатевиї наконечник стріли давньоруського часу), тому, у деяких випадках, І. М. Самойловський вважав скупчення залишків культурного шару поселення скіфського часу VI—V ст. до н. е. за поховання. Зокрема, це кенотафи 94, 99, 100, які містили уламки кераміки, печини, каміння. У деяких випадках два поховання сприймалися за одне (10, 87). У цих похованнях разом з трупопокладеннями знаходилися кальциновані кістки, тому в кожному з них, очевидно, слід вбачати два поховання — кремацію та інгумацію (10 та 10а, 87 та 87а). Подібна ситуація, коли трупопокладення перекривається кремацією, спостерігалася при дослідженні поховань 76 та 77. Загалом, на думку Є. В. Максимова, І. М. Самойловським було відкрито 102 поховання.

Відтак, постає цілком слушне запитання, скільки ж поховань було відкрито на Корчуватівському могильнику? Звернемося спочатку до тих поховань, кількісна ідентифікація яких викликає сумнів. Поховання 4 у складі інвентаря мало чотири розташовані попарно посудини. Одну групу складав лощений посуд — чорнолощений куволь та частина розчавленої великої лощеної коричневої посудини, другу групу — груболіпний горщик-урна з кальцинованими кістками та фрагменти великої орнаментованої посудини грубої роботи. Тут же (у другій групі) знаходилася кістка кози-вівці. Першу групу кераміки виявлено на глибині 0,71, а другу — 0,84 м. Відстань від однієї пари посуду до іншої складала 0,65 м. Дослідник могильника це розглядав як одне урнове поховання, хоча й зазначав, що могильні ями для урнових поховань — невеликі, діаметром 0,5 м, а супровідний посуд та кістки тварин розташовуються безпосередньо біля урни³. Саме таку картину спостерігасмо у другій групі кераміки. Зважаючи на розміщення посуду в могилі, його характер, глибину залягання, очевидно, що слід говорити про два поховання: урнове (4) та кенотаф (4а).

Поховання 10, за публікацією, є похованням окремого черепа. На глибині 0,73 м, у квадратній в плані ямі з заокругленими кутами, розміром 1,08×1,08 м знаходився череп. Однак, крім нього, у могильній ямі було виявлено розкидані перепалені кістки, дрібні вуглики, два ребра тварини, кістку свині та фрагмент чорнолощеної посудини. На відстані 0,75 м від черепа, на глибині 0,45 м, лежала чорнолощена миска. І. М. Самойловський сам зазначав, що навряд чи слід розглядати це поховання як один комплекс⁴. Можна погодитися з тим, що це

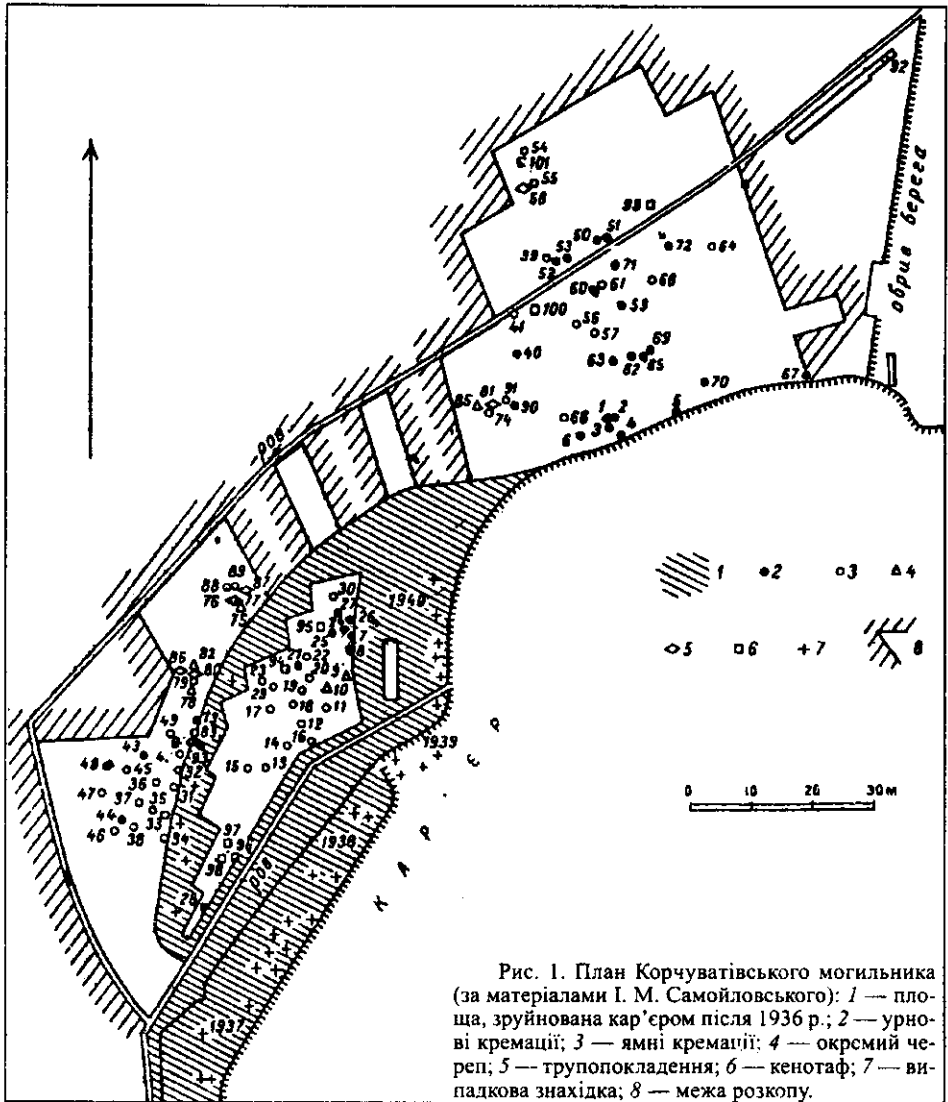

Рис. 1. План Корчуватівського могильника (за матеріалами І. М. Самойловського): 1 — площа, зруйнована кар'єром після 1936 р.; 2 — урнові кремації; 3 — ямні кремації; 4 — окремий череп; 5 — трупопокладення; 6 — кенотаф; 7 — випадкова знахідка; 8 — межа розкопу.

справді два різних поховання — поховання черепа (10) та ямне інвентарне трупоспалення (10а).

І. М. Самойловський також сумнівався стосовно поховання 9: чи належать до одного комплексу череп і чорнолощений кухоль, відстань між якими становила 0,65 м⁵. Цілком можливо, що це два різних поховання, і кухоль належить до частково зруйнованого трупоспалення, оскільки поховання 9 знаходилося на краю ділянки, знищеної кар'єром. Цілком імовірно, що в цьому випадку справді йдеться про два поховання: окреме поховання черепа (9) та зруйноване трупоспалення або кенотаф (9а).

Імовірно також, що й поховання 44 складалося з двох поховань: урнового (44) та безінвентарного ямного трупоспалення (44а). Адже скупчення кальцинованих кісток залягало на відстані 0,83 м від горщика-урни і на 0,10 м глибше.

Поховання 87, слідом за Є. В. Максимовим, ми схильні розглядати як два поховання: трупопокладення (87) і ямне трупоспалення (87а), оскільки біля кістяка і над ним траплялися перепалені кістки.

Проблематичним є і зруйноване поховання 93, виявлене у стінці кар'єру. В обваленій грудці землі було знайдено перепалені кістки та зарубинецьку миску. З цього ж поховання походять фрагменти круглодонного орнаментованого горщика. Зважаючи на характер керамічного матеріалу (його різночасовість), мож-

на припустити, що і в цьому випадку ми маємо справу з двома зруйнованими трупоспаленнями (93 і 93а).

Щодо кенотафних поховань 94, 99, 100, то можна погодитися з Є. В. Максимовим, який визначив їх як залишки культурного шару.

Таким чином, маємо певні підстави вважати, що на Корчуватівському могильнику досліджено принаймні 106 поховань. Серед них: 84 поховання, виконаних за обрядом трупоспалення, сім — поховання окремих черепів, ще сім — трупопокладення, шість — кенотафи і одне зруйноване поховання, не визначене типологічно.

Відтак, перейдемо до питання про культурну ідентифікацію поховань Корчуватівського могильника. Розглянемо спочатку ті поховання з кремацією, приналежність поховального інвентаря яких до зарубинецької культури видається сумнівною. У північній частині могильника виявлено три таких поховання.

У ямному похованні 6 (за описом це поховання не можна віднести до урнових⁶) на глибині 0,86 м виявлено дрібні кальциновані кістки, верхню частину горщика, шийку якого прикрашено «перлинами» (рис. 2, 3). Такий орнамент характерний не для зарубинецької культури, а для попереднього часу. Біля кераміки знаходилися кістки тварин: зуб бика, зуб вівці-кози та зуб коня.

Урнове поховання 62, на цій самій глибині, залягало на глибині 0,47 м і складалося з двох невеликих нелощених фрагментованих горщиків. Прямі вінця горщика, який слугував поховальним інвентарем, орнаментовано «перлинами». За орнаментациєю він подібний до горщика з поховання 6.

На північний схід від поховання 62 знаходилося ямне поховання 72. На глибині 0,65 м, серед невеликої кількості кальцинованих кісток, виявлено частину посудини, кістку тварини і уламок рога бика. Фрагменти невеликого горщика із заглаженою поверхнею мають брунатно-червоний колір. Вінця трохи відігнуті назовні, заокруглені й потоншені до краю. Під вінцями горщик прикрашено наліпним «зубчастим» валиком з отворами на ньому. Розчленований валик з наскрізними отворами є характерною рисою орнаментациі кераміки Дніпровського Лісостепоного Правобережжя скіфського часу⁷.

На південній частині могильника поховань з кремацією, які можна віднести до попереднього зарубинецькому часу — чотири. У ямному похованні 73 на глибині 0,65 м лежали перепалені кістки, а на захід від них — ліпна амфороподібна посудина темно-рожевого кольору (рис. 2, 5) та фрагментована посудина сірувато-коричневого кольору із заглаженою поверхнею. На відстані 0,77 м від посуду лежав плескатий наконечник списа із втулкою. В архівних матеріалах пода-

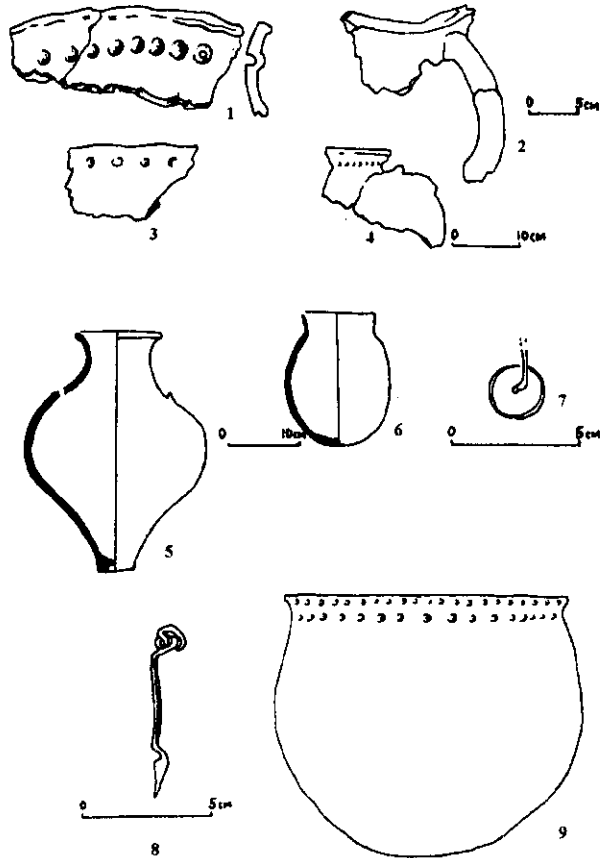

Рис. 2. Інвентар поховань: 1, 8 — поховання 32; 2, 4 — поховання 19; 3 — поховання 6; 5, 6 — поховання 73; 7 — поховання 86; 9 — поховання 93.

ється опис фрагментованого горщика і зазначено, зокрема, що горщик мав пряме горло і шийку, закруглений бочок та округле дно⁸. У публікації матеріалів могильника І. М. Самойловський не наводить малюнок цього горщика, але в роботі «Зарубинецкая культура» Ю. В. Кухаренко дуже схожий за описом горщик відносить до зруйнованого поховання⁹ (рис. 2, б).

Депо південніше цього комплексу розташовувалося поховання 93. Як зазначалося, це зруйноване поховання, але за керамікою воно складається з двох різночасових поховань. Одне з них мало круглодонний горщик з «перлинним» орнаментом (рис. 2, 9).

На північний схід від двох попередніх знаходилося ямне поховання 19. Частина горщика коричневого кольору, орнаментованого «перлинами» (рис. 2, 4) залягала на глибині 0,61 м. На відстані 1 м від нього і на 6 см глибше лежала частина чорнолощеного глечика з ручкою і носиком¹⁰ (рис. 2, 2). Посуд знаходився на захід від кальцинованих кісток. Біля нього знайдено дві кістки тварин, одна з них — вівці-кози.

Південніше поховання 93 на глибині 0,42 м містилося ямне поховання 32. На захід від кальцинованих кісток лежали фрагменти посудини з «перлинами» на шийці (рис. 2, 1). Трохи далі знаходилася кістка вівці-кози. На північ — північний захід від кальцинованих кісток і трохи глибше виявлено фрагментовану бронзову фібулу (рис. 2, 8). За всіма ознаками — це один поховальний комплекс. В усякому разі розглядати згадану кераміку як підйомний матеріал (за інтерпретацією В. Єременка) немає ніяких підстав¹¹.

До групи поховань, яку ми відносимо до попереднього часу належить і кенотафне поховання 101, в якому на глибині 0,65 м стояв невеликий банкоподібний горщик сірого кольору, прикрашений орнаментом з «перлин».

Таким чином, на Корчуватівському могильнику маємо ряд поховань з кремацією та один кенотаф, які, на наш погляд, неможливо інтерпретувати як зарубинецькі.

За особливостями поховального обряду ці поховання поділяються на такі типи — п'ять ямних (6, 19, 32, 72, 73), одне урнове (62), одне кенотафне (101) та одне невизначене (93).

Глибина залягання всіх поховань коливалася в межах від 0,42 до 0,86 м. Контури могильних ям не простежувалися. Для ямних поховань у чотирьох випадках маємо відомості про розміщення кераміки відносно кальцинованих кісток. У похованнях 19, 32 та 73 кераміка знаходилася на захід від кісток, а в похованні 72 — серед них. У жодному випадку серед інвентаря ямних поховань не було цілих посудин. Керамічний інвентар представлено лише фрагментами посуду або однією частиною горщика. У похованнях 6, 32, 72 за інвентар правили верхні частини горщиків, орнаментовані «перлинами» (перші два) та наліпним розчленованим валиком з наскрізними отворами (в третьому випадку). У похованнях 19 та 73 як інвентар використано фрагменти двох посудин. У похованні 19 інвентарем слугували фрагменти верхніх частин двох посудин — чорнолощеного глечика з ручкою і носиком та горщика, прикрашеного «перлинами». У похованні 73 інвентар представлено амфороподібною та круглодонною розбитими посудинами. У зруйнованому похованні 93 виявлено також фрагментований круглодонний горщик. Крім посуду, інший інвентар репрезентовано фрагментом бронзової фібули середньолатенської схеми (поховання 32) та наконечником списа з втулкою (поховання 73). Стан фібули не дозволяє визначити її тип. У чотирьох ямних похованнях наявні кістки жертвовної їжі: у 19, 32 — кістки вівці-кози, у 6 — по одному зубу вівці-кози, бика, коня, у 72 — рог бика і кістка тварини невизначеного виду.

В урновому похованні за урну правив фрагментований горщик. Супровідний інвентар — розчавлений горщик.

Поховання-кенотаф 101 мало лише один фрагментований горщик з «перлинами».

Поховальний обряд цієї групи поховань (трупоспалення), характер кераміки, наявність круглодонного посуду, орнаментация «перлинами», стан посуду в похованнях (фрагментований або окремі уламки), наявність жертвовної їжі (в тому числі зубів тварин) — все це свідчить про належність згаданих поховань до милоградської культури (її підгірцівського варіанта). Могильники цієї культури

характеризуються наявністю ямних поховань з кремацією і незначним поховальним інвентарем або його відсутністю. Небагатий інвентар, як правило, складався з уламків посудини або з однієї його частини, або з частин двох-трьох посудин. У багатьох похованнях на різних могильниках милоградської культури виявлено неперепалені зуби тварин¹².

Однак на Корчуватівському могильнику маємо урнові поховання, які невідомі на білоруських могильниках милоградської культури, але виявлені на Волині¹³. Крім того, своїм місцезрештуванням Корчуватівський могильник відрізняється від підгірцівських пам'яток Київської Наддніпрянщини, які знаходилися на останцях у заплавах річок, піщаних борових терасах. Проте в останні роки в межах Києва виявлено ряд пам'яток підгірцівської культури, які подібно до Корчуватівського могильника розташовувалися на найвищих пагорбах правого берега Дніпра¹⁴.

Як відомо, для підгірцівського варіанту милоградської культури, на території Київщини характерним був обряд трупопокладення, хоча траплялися і кремації¹⁵. У зв'язку з цим цікаво розглянути інгумації Корчуватівського могильника.

На могильниках зарубинецької культури поховання з інгумацією трапляються вкрай рідко і лише на деяких могильниках. Крім Корчуватівського, на території Середньої Наддніпрянщини трупопокладення відомі на Пирогівському могильнику та могильнику Дідів Шпиль.

На Пирогівському могильнику, окрім поховань з кремаціями зарубинецької культури та попереднього часу, виявлено 15 трупопокладень¹⁶. Вони розташовувалися по всій площі, серед поховань з трупоспаленнями. Глибина залягання поховань з інгумаціями від 0,4 до 1 м. Частина могильних ям орієнтована на північ, інші — на захід. Інвентарні поховання характеризуються бідністю й невиразністю поховального інвентаря, тим не менше він дозволяє визначити час поховань з трупопокладеннями. Усі інвентарні поховання належали до попереднього скіфського часу і були залишені місцевим населенням. За рядом ознак можна припустити, що до скіфського часу належали і трупопокладення без інвентаря. Залишки черепа, виявлені на Пирогівському могильнику, швидше за все, пов'язані із зруйнованим похованням того ж періоду. Очевидно, у скіфський час могильник був місцем поховання рядового (інвентарні поховання) та бідного (безінвентарні поховання) місцевого населення. У скіфський час на Пирогівському могильнику існував біритуальний поховальний обряд.

На могильнику Дідів Шпиль було відкрито 52 поховання, виконаних за обрядом інгумації та кремації. До зарубинецької культури належать 20 трупоспалень. Трупопокладення могильника різночасові, але частина їх, на думку дослідника, належить до зарубинецької культури¹⁷. Трупопокладення виявлено на околиці західної та східної частин могильника. За характерними рисами поховального інвентаря дослідник пам'ятки датував їх рубежем н. е. За особливостями поховального обряду вони поділяються на цілі трупопокладення, розчленовані та поховання окремих черепів. Групу поховань черепів, де всі черепи належали дітям до одного року, Є. В. Максимов, дослідник могильника, відносить до трупопокладень і вважає, що подібні поховання є наслідком природного процесу, коли зберігалися найбільш міцні (черепні) кістки. Наявність трупопокладень цього часу на зарубинецькому могильнику Є. В. Максимов пов'язує з пізньоскіфським населенням Нижньої Наддніпрянщини, частина якого, внаслідок сарматської експансії змушена була переселитися на північ, на територію, зайняту племенами зарубинецької культури.

Тобто, як бачимо, на обох розглянутих пам'ятках, поховання з трупопокладеннями не належать населенню зарубинецької культури.

Повертаючись до поховань з трупопокладеннями Корчуватівського могильника, слід зазначити, що І. М. Самойловський вважав їх пов'язаними із зарубинецьким часом на тій підставі, що в двох похованнях з інгумацією (80 та 87) були виявлені «залізні фібули того ж характеру, що і фібули з поховань зі спаленням»¹⁸. І. М. Самойловський інтерпретував поховання з трупопокладеннями як поховання іноплеменників. Цим, на його думку, пояснюється розташування таких могил на периферії могильника і майже повна відсутність у них інвентаря. Є. В. Максимов вважав, що ці поховання могли належати місцевому лісостеповому населенню пізньоскіфського часу, оскільки поховання IV—III ст. до н. е. з

ряду пізньоскіфських могильників Пороської групи характеризуються аналогічними неглибокими ямами, одиночними похованнями, витягнутим положенням кістяка та західною орієнтацією¹⁹. В. М. Даниленко зазначав, що кілька витягнутих поховань Корчуватівського могильника належать до підгірцівської культури. Сам висновок він аргументував тим, що поховання 77 перекривалося похованням 76, а ще одне супроводжувалося цвяхоподібною сережкою. Крім того, на площі могильника було знайдено значну кількість типової підгірцівської та «скіфської» кераміки²⁰.

Серед семи трупопокладень Корчуватівського могильника чотири (87, 77, 80, 86) знаходилися на західній околиці його південної частини, а три — в північній частині (58, 81 та 102, яке досліджувалося в 1944 р. і на плані не зазначене). Крім того, виявлено сім поховань черепів — 9, 10, 75, 78, 82, 83, 85, які, можливо, слід пов'язувати з обрядом інгумації. Втім, поховання черепів зрідка трапляються як на могильниках милоградської культури, так і на могильниках зарубинецької²¹. Шість поховань знаходилися в південній частині могильника, а одне (85) — в північній. Глибина залягання поховань коливалася від 0,46 до 0,80 м. За розташуванням, поховання з черепами тяжіють до поховань з інгумацією (виняток становлять поховання 9 та 10). У чотирьох похованнях (10, 78, 83, 85) збереженість черепів погана. У двох похованнях (9, 78) приблизно визначено вік похованих — черепи молодої людини та дитини. Слід зазначити, що в похованні 75, крім черепа, було виявлено три шийні хребці, а в похованні 78 — неперепалені дитячі кістки. Ці два поховання слід розглядати радше як неповні трупопокладення, ніж як поховання черепів. Цілком можливо, що й решта поховань з черепами є залишками трупопокладень, можливо, дитячих або підліткових, в яких збереглися лише кістки черепа, аналогічно до поховань могильника Дідів Шпиль. Отже, на наш погляд, згадані поховання можна віднести до групи поховань з трупопокладеннями.

У всіх похованнях з інгумацією кістяки лежали випростано на спині, руки витягнуті вздовж тулуба. У похованні 80 у кістяка відсутні фаланги ніг, а в похованні 81 — на черепі біля лівої скроні — слід прижиттєвої деформації. Кістяки орієнтовані головою на захід. Могильні ями поховань з трупопокладеннями були, загалом, дещо глибшими ніж поховань з кремаціями, їхня глибина коливалася в межах 0,59—0,91 м. В одному випадку поховання з інгумацією (77) перекривалося похованням з кремацією (76).

Чотири трупопокладення (58, 81, 77, 102) виявилися безінвентарними. Інвентар решти поховань досить бідний і мало інформативний. У похованні 86 біля шиї знайдено невелику округлу підвіску з частиною стрижня — цвяхоподібну сережку. На кістяку з поховання 80, нижче ребер біля хребців, виявлено залишки залізної окисленої фібули. У похованні 87 біля кістяка виявлено кілька фрагментів посудини червоного кольору, біля скронь — тоненькі округлі дужки від сережок, а на правій частині грудей — «незначні залишки дуже окисленої залізної фібули»²². Слід зазначити, що залишки залізних фібул з Корчуватівського могильника за станом збереженості не піддаються будь-якій інтерпретації (загалом інтерпретація їх як фібул є сумнівною). Отже, для визначення часу поховань з трупопокладеннями можна використати лише цвяхоподібну сережку з поховання 86 (рис. 2, 7). Такі сережки побутували у племен Лісостепової Скіфії та племен милоградської культури V ст. до н. е.²³. Цілком імовірно, що поховання з інгумаціями і так звані поховання черепів належали саме до цього періоду. Розглянуті поховання з кремацією та трупопокладеннями складали, очевидно, один могильник милоградської культури з біритуальним обрядом. Одним з підтверджень може бути і їх взаєморозташування на могильнику.

Більша частина поховань — десять інгумацій та чотири кремації — знаходилися на південній частині могильника, утворюючи, на наш погляд, досить компактні групи (рис. 3). До двох груп належали поховання лише з трупопокладеннями (75, 77, 87 та 78, 80, 82, 86), до третьої — поховання з кремаціями (73, 93, 32) та одне трупопокладення (83), до четвертої — два трупопокладення (9, 10) та одне поховання з кремацією (19). Щодо розташування поховань у північній частині могильника можна зазначити, що поховання 58 знаходилося поряд зі 101, а поховання 81 поряд з 85, решта ж (чотири) — довільно. Таким чином, на Корчуватівському могильнику до милоградської культури можна віднести 22 по-

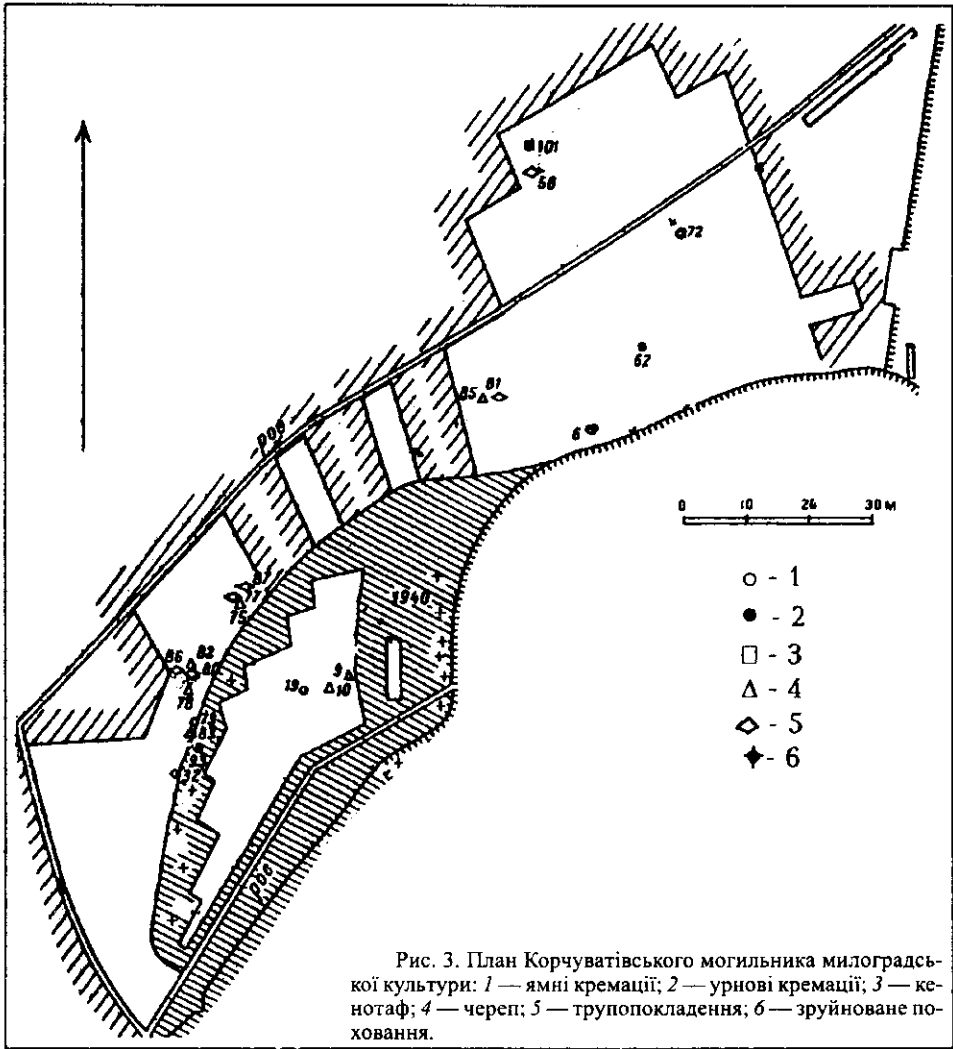

Рис. 3. План Корчуватівського могильника милоградської культури: 1 — ямні кремації; 2 — урнові кремації; 3 — кенотаф; 4 — череп; 5 — трупопокладення; 6 — зруйноване поховання.

ховання: 6 трупоспалень, один кенотаф, 14 трупопокладень і одне зруйноване поховання (рис. 3). Можливо, що милоградський могильник свого часу нараховував більшу кількість поховань, оскільки на його території траплялися окремі фрагменти милоградської кераміки, очевидно, зі зруйнованих поховань.

Для визначення хронологічних меж Корчуватівського могильника милоградської культури маємо досить обмежені дані.

Питання хронології милоградської культури, її співвідношення із зарубинецькою культурою залишаються дискусійними²⁴. Дослідники розходяться у визначенні хронологічних меж культури, хоча й зазначають, що основний період існування милоградської культури, її розквіт, припадає на скіфський час, коли встановилися і зміцніли регулярні контакти зі скіфською культурою Лісостепу. Початок третього етапу культури (III ст. до н. е.— I ст. н. е.) збігається з появою носіїв зарубинецької культури: III ст. до н. е. для Середньої та II ст. до н. е. для Верхньої Наддніпрящини²⁵.

Для визначення нижньої дати могильника можна скористатися матеріалами з поховання 73. У похованні знаходився фрагментований горщик із заглаженою поверхнею, округлим дном, прямими горлом та шийкою, а також амфороподібна посудина. І. М. Самойловський визначав цю амфору як наслідування фасоським амфорам і датував III—II ст. до н. е.²⁶ Ю. В. Кухаренко вважав, що вона наслідує амфори з горлом-розтрубом перших століть нашої ери, відомі з Ілурату²⁷. Обидва дослідники виходили з того, що могильник належить до зарубинецької культури, а, отже, і аналогії амфорі шукали у хронологічних межах

цієї культури. На нашу думку, амфороподібна посудина з поховання 73 за своєю формою більше подібна до лесбоських або клазоменських амфор VI ст. до н. е.^{28*}. Такій даті не суперечить і наявність у похованні милоградського круглодонного горщика. Тобто початок існування могильника милоградської культури може визначатися датою, не ранішою за VI ст. до н. е.

Найпізнішою знахідкою є фрагментована бронзова фібула з поховання 32. Стан її не дозволяє визначити конкретний тип. Можна лише зазначити, що вона належить до фібул середньолатенської схеми або фібул зарубинецького типу. Такі фібули є характерними для зарубинецької культури, і з'являються вони не раніше кінця III — початку II ст. до н. е., існуючи тривалий час. Таким чином, дата найпізнішого поховання могильника вкладається в межі періоду, не ранішого за кінець III — поч. II ст. до н. е. Отже, хронологічні межі милоградського могильника можна визначити періодом від VI ст. до н. е. — до кінця III — початку II ст. до н. е. Ймовірно, що останній період функціонування могильника милоградської культури може збігатися з початком існування могильника зарубинецької культури.

Подібну ситуацію маємо й на Пирогівському могильнику, де серед поховань зарубинецької культури наявні поховання скіфського часу.

Отже, із 106 поховань Корчуватівського могильника до зарубинецької культури можна віднести 84 (3 з них частково зруйновані — 9а, 93а, 103). За особливостями обряду поховання поділяються на ямні, урнові, ямно-урнові трупоспалення та кенотафи (рис. 4).

Переважну частину трупоспалень складають 46 ямних поховань — 10а, 12—18, 20, 22, 23, 29—31, 34—39, 41, 42, 44а—49, 54—57, 59, 61, 64, 66—68, 74, 76, 79, 84, 87а, 88, 89, 91, 92. Вони залягали на глибині 0,40 — 0,81 м від сучасної поверхні. Контури могильних ям не простежувалися, однак зважаючи на розташування кісток і посуду, можна зазначити, що в ряді випадків ями мали видовжену форму, характерну для більшості поховань зарубинецької культури. Орієнтація могильних ям (схід — захід) визначалася, в основному, за розташуванням кальцинованих кісток та супровідного інвентаря. Кальциновані кістки розташовувалися переважно одним скупченням. Лише в похованнях 39 та 49 вони лежали трьома скупченнями. Серед ямних поховань 11 безінвентарних — 29, 30, 44а, 57, 76, 79, 84, 87а, 88, 89, 92. Решта 35 поховань мають інвентар, що складається з посуду, посуду та інших речей або лише з фібул (поховання 12, 34). У 25 інвентарних похованнях зафіксовано розміщення решток померлого відносно посуду. В 10 похованнях (40%) керамічний інвентар знаходився західніше (у деяких випадках з відхиленням на північ або південь) кальцинованих кісток, ще в 9 (36%) — на схід від кісток, в трьох похованнях — на південь і ще в трьох — навколо посуду. Серед поховань з керамікою майже третина (10) мають традиційний набір посуду, що складається з трьох предметів — горщика, миски та кухля. У чотирьох похованнях (14, 22, 31, 42) кухоль стояв у мисці, а в похованні 39 — миска в горщику. В 13 похованнях супровідним інвентарем слугувала лише одна посудина — горщик або кухоль, а в похованні 38 — миска. В сімох похованнях знаходилося по дві посудини: горщик та миска — у похованнях 15, 55, 56, 61; горщик з кухлем — у похованні 36, 74; у похованні 45 — миска з кухлем; у похованні 10а — миска і фрагменти посудини. У похованні 41 виявлено фрагменти двох посудин.

В 12 ямних похованнях кераміка поєднувалася з іншим інвентарем. У похованнях 12, 34 інвентар представлено лише бронзовими гладенькими дротяними фібулами середньолатенської схеми типу В за класифікацією Ю. Костшевського²⁹. Бронзові фібули такого типу виявлено також у похованнях 13, 37, 64, 74. Бронзові фібули зарубинецького типу виявлено у похованнях 36, 39, 59. В останньому похованні знаходилися дві ідентичні фібули орнаментовані «перлинами», одна з ланцюжком, окремо лежало ще два ланцюжки та частини від двох фібул. Визначити тип фібул з поховань 41 та 47 неможливо, оскільки відомо лише, що в першому похованні була бронзова фібула довжиною 8 см, а в другому — залишки окисленої залізної фібули. Крім фібул, у похованні 36 знаходилися декілька дрібних пастових намистин, а в похованнях 31 та 59 — шматки

* Автор складає подяку Н. О. Лейпунській за допомогу в типологічному визначенні амфори.

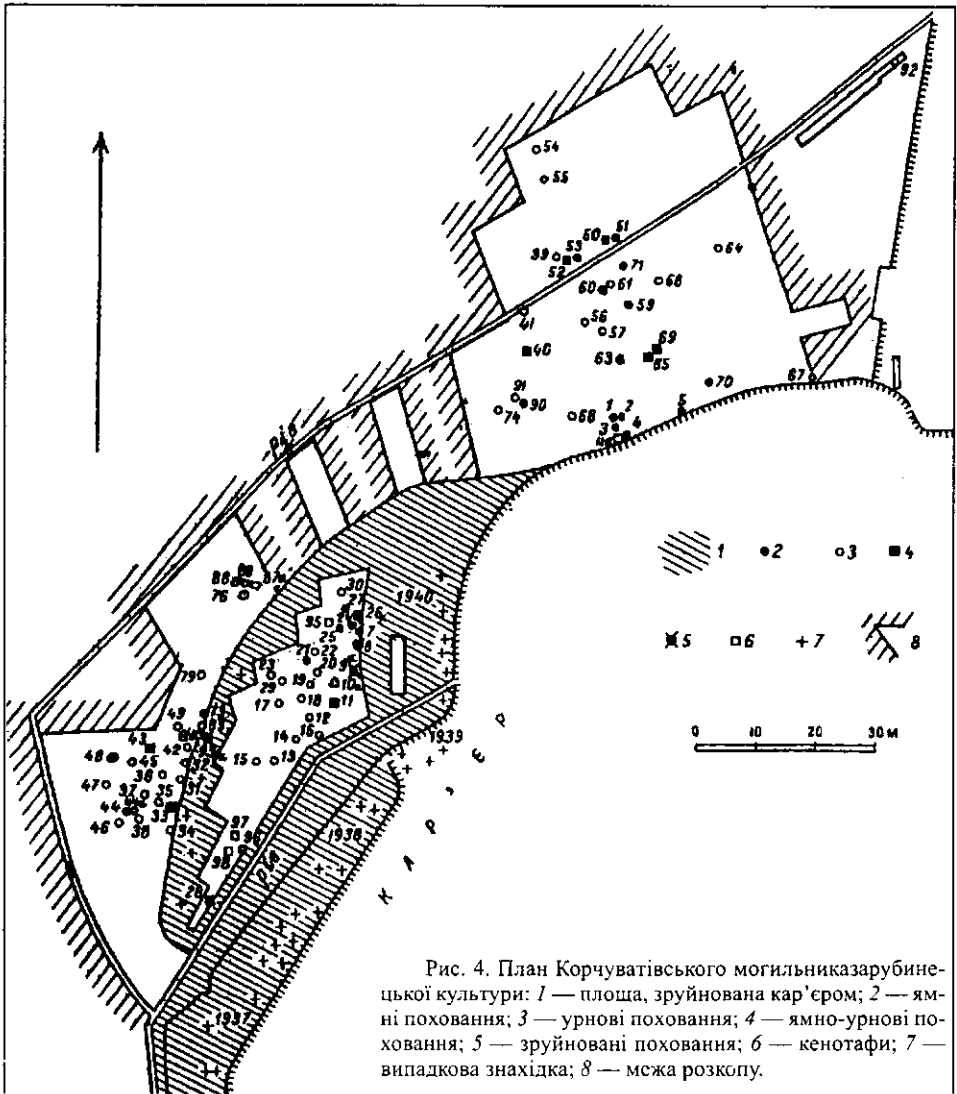

Рис. 4. План Корчуватівського могильниказарубинецької культури: 1 — площа, зруйнована кар'єром; 2 — ямні поховання; 3 — урнові поховання; 4 — ямно-урнові поховання; 5 — зруйновані поховання; 6 — кенотафи; 7 — випадкова знахідка; 8 — місця розкопу.

бронзового дроту. У похованнях 17, 42 виявлено по залізному ножу. Інвентар не мав слідів перебування у вогні, за винятком фібули з поховання 34.

Спостерігається на Корчуватівському могильнику і характерна риса для зарубинецьких могильників Середньої Наддніпрянщини — розміщення жертвовної їжі в могилі. Вона наявна в 16 ямних похованнях. У чотирьох похованнях зафіксовано кістки вівці-кози, у трьох — свині, у двох — бика, в одному — коня, ще в одному — кістки свині та бика, у п'яти похованнях кістки невизначені. Жертвовна їжа знаходилася на дні могильної ями, лише в похованні 55 — у мисці.

Серед особливостей поховального обряду ямних поховань могильника слід відзначити наявність вугілля у похованнях 10а, 13, 23, 66.

Наступний тип поховань з трупспаленнями — урновий — репрезентований 20 похованнями: 1—4, 5, 7, 8, 21, 24, 25, 27, 44, 48, 51, 53, 60, 63, 70, 71, 90. Контури могильних ям урнових поховань не простежувалися. І. М. Самойловський припускає, що ями в поперечнику були не більше 0,5 м, оскільки посуд та кістки тварин знаходилися безпосередньо біля урни. Глибина ям урнових поховань коливалася від 0,37 до 0,93 м, глибина переважної більшості могил перевищувала 0,6 м. Дно могильної ями не завжди було рівним. У деяких випадках посуд знаходився поряд, але на різній глибині. Кальциновані кістки знаходилися, як правило, в одному горщику-урні. Лише у похованні 7 основна маса кісток містилася в горщику-урні і декілька — в мисці, а в похованні 53 — в горщику та

двох куклях, які знаходилися в урні. Урнами слугували як цілі горщики, так і фрагменти. Великі груболіпні горщики-урни походять з поховань 1, 4, 5, 7, 8, 51, 90. У похованнях 21, 44, 53, 60, 63 урни представлено фрагментованими груболіпними горщиками або частинами горщиків. Чернолощені горщики використано як урни у похованнях 2, 24, 71, 3, 25, 27, 48, 70 (у п'яти останніх вони або дуже фрагментовані або використані лише їхні фрагменти). У похованні 3 горщик-урну накрито нижньою частиною іншого горщика, що є рідкістю для зарубинецьких могильників.

В 11 урнових похованнях супровідний інвентар представлено посудом. Так званий повний набір посуду — горщик, миска, кухоль — виявлено в похованнях 1, 60 (кухлі містилися в мисках) та 7 (горщик і фрагменти двох посудин). Дві посудини — миска та кухоль наявні в похованнях 2 (кухоль в мисці), 70, 71. Однією посудиною інвентар представлено у похованнях 4 (фрагменти горщика), 8 (горщик), 3, 51 (кухоль), 25 (миска). У деяких похованнях керамічний інвентар доповнювався іншими речами. У похованні 51 в урні серед кальцинованих кісток знаходилися дві бронзові фібули, що лежали ніжками одна до другої — одна спинкою догори, інша — боком. У похованні 60 на дні урни, крім двох однакових бронзових фібул, лежали шматки бронзового потовщеного дроту. У похованні 70 в невеликому кухлику лежав шматочок склоподібної маси. У похованні 53 шматочок прозорого скла знаходився в кухлику, що лежав в урні з кальцинованими кітками.

Розташування керамічного інвентаря відносно урни не визначається стабільністю. У чотирьох випадках кераміка розміщувалася на захід, південний захід від урни — поховання 7, 25, 51, 60. У похованні 1 горщик знаходився із західного боку від урни, а миска з кухлем на північ. На північ, північний схід кераміка знаходилася і в похованнях 3, 4, 8; у похованнях 2, 71 — на схід, а в похованні 70 на південь—південний схід.

У восьми урнових похованнях присутні залишки жертвовної їжі. Кістки вівці-кози виявлено у похованнях 2, 4; свині — похованнях 51, 53; собаки — в похованні 1. У похованнях 5, 8, 70 виду приналежність кісток тварин встановити неможливо через поганий стан збереженості.

До ямно-урнових поховань, коли кальциновані кістки знаходилися як в самій урні, так і на дні могили, належать десять поховань — 11, 26, 28, 33, 40, 43, 50, 52, 65, 69 (цей тип поховань І. М. Самойловський не виділяв у окрему групу). Територіальної групи ці поховання не складають. Урною в похованнях, як правило, слугував один горщик, а в похованні 11 — в мисці, де лежав і кухоль. Супровідний посуд наявний лише в чотирьох похованнях: 11, 65 — горщик і кухоль, 52, 69 — чернолощені миски. Вироби з металу виявлено також у трьох похованнях: невеликий шматок бронзового дроту в урні поховання 65, в урні поховання 69 — бронзову фібулу середньолатенської схеми, на дні могил 33 та 52 — бронзовий перстень з неспаяними кінцями та бронзове скроневе спіралеподібне кільце. Залишки жертвовної їжі наявні в семи похованнях. Вони лежали на дні могили (виняток становить поховання 69, в якому залишки жертвовної їжі знаходилися на дні могили та в урні). Кістки вівці-кози були у похованнях 11, 28, 33, 50; кістки свині — у похованнях 40, 43; у похованні 69 знаходилися кістки свині та вівці-кози.

Ще одну групу складають поховання без залишків померлого, так звані кенотафи — 4а, 95, 96, 97, 98. Одне з цих поховань знаходиться в північній частині могильника, решта — в південній, при цьому три останні розташовані разом. Інвентар досить бідний, представлений лише керамікою. У похованні 4а виявлено кухоль і частину великого роздавленого горщика, в похованні 95 — частину невеликої посудини, в похованнях 96 та 98 — кухлики, в похованні 97 — чернолощений горщик без верхньої частини. Жодного разу не траплялось повного набору кераміки. У двох випадках (97, 98) у могилу покладено жертвовну їжу — кістки вівці-кози та бика.

Порівняння обряду могильника із поховальними звичаями населення інших пам'яток середньонадніпряньського регіону свідчить про їхню близькість, хоча наявні і специфічні риси. Найближчою поховальною пам'яткою (територіально й хронологічно) до Корчуватівського могильника був Пирогівський могильник,

розташований в аналогічних топографічних умовах. При порівнянні цих пам'яток спостерігаються деякі розбіжності. Насамперед у співвідношенні типів поховань. Якщо на Пирогівському могильнику ямні становлять 86% від загальної кількості, то на Корчуватівському — 53%. Проте урнових поховань на Корчуватівському могильнику майже в чотири рази більше, ніж на Пирогівському (24% проти 6,7%). Більше на ньому і ямно-урнових (12,6% проти 6,2%) та кенотафів (6,3% проти 0,8%). Ямні поховання Корчуватівського могильника варіативніші за розміщенням кальцинованих кісток відносно посуду. Утричі частіше трапляються поховання зі зворотним розташуванням решток померлого та посуду (36% проти 11,6%). Щодо поховального інвентаря, то слід зазначити, що в ямних похованнях Корчуватівського могильника традиційний набір посуду з трьох предметів — горщик, миска та кухоль — траплявся в 19,2% поховань, а на Пирогівському могильнику такий набір мали майже 39% ямних поховань. У 60% поховань з таким набором на Пирогові кухоль знаходився в мисці, на Корчуватівському — в 40% поховань.

За процентним співвідношенням урнових поховань до всіх інших (24,4%) Корчуватівський могильник вирізняється серед поховальних пам'яток зарубинецької культури. Лише могильник Отвержичі в Поліссі має приблизно такий самий відсоток урнових поховань (23,7%). На Пирогівському могильнику урнові поховання становлять 6,7%. Якщо в Корчуватівському могильнику урни в могилі розміщувалися лише вертикально, то в Пирогівському із 17 поховань таке розміщення зазначене лише в трьох могилах (6, 10, 33); в інших похованнях урни розташовувалися горизонтально. Приблизно половина урнових поховань на обох могильниках мала керамічний супровідний інвентар. Проте, якщо в Пирогівському могильнику посуд розміщувався лише на захід від урни або безпосередньо біля неї, то в Корчуватівському його місцезнаходження варіювалося. В деяких випадках у Корчуватівському могильнику за урни правила не цілі посудини, а їхні частини, що є не характерним для Пирогова. У похованні 3 на Корчуватівському могильнику, де як урну використано фрагмент чорнолощеного горщика, його й накрито фрагментом посудини — нижньою частиною ліпного горщика. Прикриття урни іншою посудиною є рідкістю для зарубинецької культури.

Щодо фібул у похованнях, то можна зазначити, що в Корчуватівському їх виявлено лише в 19% поховань (проти 28,5% у Пирогові); варіативність фібул значно менша.

Жертовна їжа присутня в різній кількості на всіх могильниках Середньої Наддніпряниці. На Корчуватівському могильнику вона наявна в 39% поховань — це майже вдвічі менше, ніж у Пирогові.

Розглянувши і проаналізувавши поховання Корчуватівського могильника, можна зробити висновок про те, що вони належать двом різночасовим пам'яткам. Могильник милоградсько-підгірцівської культури включає 22 поховання з біритуальним обрядом, а до могильника зарубинецької культури належать 84 поховання з трупоспаленнями. Можливо, що могильник зарубинецької культури з'являється ще до завершення функціонування підгірцівського могильника, тобто протягом певного періоду вони могли співіснувати.

Примітки

¹ *Самойловский И. М. Корчеватовский могильник // МИА.— 1959.— № 70.— С. 61—93.*

² *Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 29—34.*

³ *Самойловский И. М. Корчеватовский...— С. 64.*

⁴ Там же.— С. 69.

⁵ Там же.— С. 69.

⁶ Там же.— С. 75.

⁷ *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровско-Лесостепного Правобережья.— К., 1989.— С. 50.*

⁸ *Самойловский И. М.* Корчеватовский могильник. Текст к таблицам с фотоснимками и рисунками.— Архив ІА НАН України.— Ф. 12.— № 217.— С. 29, № 199.

⁹ *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.— Вып. Д1-19.— Табл. 7, 24.

¹⁰ *Самойловский И. М.* Корчеватовский могильник. Текст к таблицам...— С. 15.— № 81.

¹¹ *Еременко В. Е.* Археологическая карта милоградской культуры // Славяне. Этногенез и этническая история.— Л., 1989.— С. 104.

¹² *Мельниковская О. Н.* Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке.— М., 1967.— С. 41—47.

¹³ *Свєси́ников І. К.* Пам'ятки Милоградської культури в басейні р. Горинь // Археологія.— 1971.— Вип. 2.— С. 73.

¹⁴ *Гончар В. М.* Нові пам'ятки доби раннього заліза на території сучасного Києва // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 149—155.

¹⁵ *Даниленко В. М.* Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР.— К., 1956.— Т. VI.— С. 5—11; *Савчук А. П.* Бескурганное погребение в с. Рудяки на Киевщине // КСИА АН УССР.— К., 1952.— Вип. 1.— С. 56—58; *Петровська Є. О.* Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я // Археологія.— 1971.— Вип. 2.— С. 14—16.

¹⁶ *Кубишев А. І., Скиба Л. Є., Скорий С. А.* Поховання скіфського часу Пирогівського могильника // Археологія.— 1995.— № 1.— С. 100—111.

¹⁷ *Максимов Е. В.* Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 103—110.

¹⁸ *Самойловский И. М.* Корчеватовский...— С. 68.

¹⁹ *Кубишев А. И., Максимов Е. В.* Пироговский могильник // МИА.— 1969.— № 160.— С. 26, 28.

²⁰ *Даниленко В. М.* Дослідження пам'яток...— С. 11.

²¹ *Обломський А. М., Терпиловський Р. В.* Посейм'я у латенський час // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 47.

²² *Самойловский И. М.* Корчеватовский...— С. 35.— № 277.

²³ *Петренко В. Г.* Украшения и булавки // Археология СССР.— Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время.— М., 1989.— С. 107.— Табл. 41.

²⁴ *Обломский А. М.* Верхнеднепровский вариант зарубинецкой культуры.— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— М., 1983; *Еременко В. Е.* Археологическая карта...; *Рассадин С. Е.* Милоградская культура (Актуальные проблемы исследования).— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— К., 1989.

²⁵ *Рассадин С. Е.* Милоградская культура...— С. 10.

²⁶ *Самойловський І.* Корчеватовський могильник // Археологія.— 1947.— Т. I.— С. 108.— Рис. 8.

²⁷ *Кухаренко Ю. В.* К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.— С. 296.

²⁸ *Empereur J.-Y., Y. Garlan* Recherches sur les amphores grecques // Bulletin de correspondance Hellenique.— 1986.— S. XIII.— P. 468.

²⁹ *Kostrzewski J.* Die Ostgermanische Kultur der Spätlatenezeit.— Leipzig, 1919.— S. 15—23.

Л. Е. Скиба

О КУЛЬТУРНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ПОГРЕБЕНИЙ КОРЧЕВАТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Статья посвящена идентификации и новой интерпретации погребений Корчеватовского могильника.

Внимательное прочтение статьи И. М. Самойловского с привлечением архивных материалов позволяет говорить о наличии на могильнике 106 погребений.

В результате анализа погребального обряда и инвентарного комплекса захоронений была сделана попытка пересмотреть культурную принадлежность некоторых погребений. На наш взгляд, погребения Корчеватовского могильника принадлежат к двум разным современным памятникам. Среди погребений с кремацией выделено шесть погребений, которые за особенностями погребального обряда и характером инвентаря, на наш взгляд, не имеют отношения к зарубинецкой культуре, а связаны с подгорцевским вариантом милоградской культуры. К этому же периоду относятся одно кенотафное погребение (101), одно разрушенное погребение (93), семь труположений и семь погребений черепов, которые, возможно, являются остатками труположений. Могильник милоградской культуры включал в себя 22 погребения с биритуальным обрядом, а 84 погребения с трупосожжениями относятся к могильнику зарубинецкой культуры. Время функционирования милоградского могильника приходится на период от VI в. до н. э. до конца III — нача II в. до н. э. Вероятно, последний период существования милоградского могильника совпадает с началом функционирования могильника зарубинецкой культуры.

L. E. Skyba

ON CULTURAL IDENTIFICATION OF BURIALS FROM KORCHUVATE BURIAL-GROUND

The paper focuses on the identification and new interpretation of burials from Korchuvate burial-ground.

Close inspection of I.M.Samoylovsky's paper, with invoking the materials from archives, suggests that the burial-ground accounted for 106 burials.

Basing on the analysis of burial rite and archaeological findings from burial complexes, the author has making attempt to revise cultural identification of some burials. In author's opinion, the burials from Korchuvate burial-ground belong to two different chronological strata. As for cremations, the author believes that six burials are not relevant to Zarubyntsi culture; rather they are related to Pidhirtsi variant of the Mylohrad culture. Moreover, one cenotaph burial (101), one ruined burial (93), seven lying burials and seven burials of skulls, which probably represent physical remnants of some lying burials, are also attributed to the above mentioned period. The burial-ground of Mylohrad culture contained 22 biritual burials; and 84 cremations are related to the burial-ground of Zarubyntsi culture. The Mylohrad burial-ground is attributed to the period between the sixth century BC and the turn of the third and the second centuries BC. Conceivably, the last period, over which the Mylohrad burial-ground was used, coincides with the first period of the Zarubyntsi burial-ground.

Одержано 11.11.97

ПРО ПОХОДЖЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО

О. В. Колибенко

У статті на підставі аналізу різних видів джерел розглядається проблема походження Переяславля Руського, визначаються час та причини його заснування.

Одним з найзначніших політичних, економічних та культурних центрів Русі справедливо вважається Переяславль Руський — велике місто, що знаходилося при впадінні р. Альти до р. Трубіж. Така характеристика Переяславля склалась досить давно, в першу чергу на підставі свідчень літописів. Але не тільки літо-

© О. В. КОЛИБЕНКО, 1999

«Археологія», № 1, 1999 р.

47